

Ett kompendium i språkhistoria

Jan P. Strid.

Utkast. September 2009

Inledning

Vad är språkhistoria? Som allting annat har varje språk självklart sin historia. I större eller mindre utsträckning brukar denna också kunna utforskas. Språkhistoria är ett fascinerande ämne, men tillhör inte de lättaste. Genom språket förmedlas den mänskliga kulturen i all sin rikedom. När kulturen utvecklas krävs nya ord och uttrycksätt. Det svenska språket har liksom andra kulturspråk gått igenom starka förändringar, men ju längre tillbaka i tiden vi kommer, desto svårare blir det att studera deras natur och orsak. Källmaterialet blir allt knappare och vid tiden för vår tideräknings början tar det slut. De enda källor vi har är nämligen skrivna dokument och skriften är en jämförelsevis sen uppfinning i människans historia.

Genom arkeologin har vi fått veta mycket om forntiden och nya upptäckter kommer ständigt. Nya fynd av riktigt gamla skriftliga dokument förekommer sällan.

Tal och skrift

Nu är talat språk och skrivet språk är två saker som måste skiljas åt. Det talade språket är det egentliga språket. Det klingar ut i etern och är snart ett minne blott – såvida det inte fästs på pränt.

Förutsättningen för införandet av ett skriftspråk är att det med tillräcklig noggrannhet återger talet. Men de överväganden som ligger till grund för vårt skrivsätt skedde redan under medeltiden. Vi stavar fortfarande många ord på ett sätt som svarar mot hur de uttalades då: *mig, dig, sig, hjärta, gjuta, skjuta, skära, tjära* etc.

När ett skriftspråk etableras uppstår ett mönster som är svårt att bryta. Sättet att stava är inte bundet till det talade språkets fortsatta utveckling. Orden blir, som en forskare uttryckt det, "insnörda i rättstavningens tvångströja". För språkhistorikern är detta naturligtvis ingen nackdel. Förutom att vi får besked om äldre uttal kan vi genom avvikande stavningar (stavfel) också uppmärksammas på förändringar.

Om vi tycker att svenskan stundom är svår att stava är det ett intet jämfört med engelskan. George Bernhard Shaw pekade i sin vurm för enklare engelsk rättstavning på ordet *fish*. Det kunde lika gärna stavas *ghoti* menade han – om man utgår från hur de aktuella ljuden stavas i ord som *enough, women, nation* etc.

Språk kan studeras från olika synvinklar och samma gäller naturligtvis språkhistorien. Forskning kring språken och deras historia kan sägas ha tagit sin början med boktryckarkonsten som möjliggjorde systematiserande jämförelser. 1500-talets landvinningar ter sig visserligen tämligen blygsamma i vårt perspektiv – det gäller exempelvis ett försök att dela in de europeiska språken efter namnet på 'Gud' – men de markerar ändå en ny era.

På 1700-talet hade man hunnit avsevärt längre och i slutet av detta århundrade gjordes en upptäckt som skulle komma att få enorm betydelse, nämligen att det fanns tydliga likheter mellan det indiska språket sanskrit och grekiskan och latinet. Upptäckaren, engelsmannen William Jones (*The Sanscrit Language* 1786), drog slutsatsen att de måste ha samma ursprung och antydde dessutom att samma kunde gälla keltiska, gotiska och persiska.

Jones formulering citeras ofta då den brukar ses som startskottet för den jämförande, komparativa språkforskningen:

The *Sanscrit* language, whatever be its antiquity, is of a wonderful structure; more perfect than the *Greek*, more copious than the *Latin*, and more exquisitely refined than either, yet bearing to both of them a stronger affinity, both in the roots of verbs and the forms of grammar, than could possibly have been produced by accident; so strong indeed, that no philologer could examine them all three, without believing them to have sprung from some common source, which, perhaps, no longer exists; there is a similar reason, though not quite so forcible, for supposing that both the *Gothic* and the *Celtic*, though blended with a very different idiom, had the same origin with the *Sanscrit*; and the old *Persian* might be added to the same family.

Man lägger märke till att Jones klokt nog räknade med "some common source, which, perhaps, no longer exists". Det var befogat, men kom att glömmas bort i den allmänna entusiasm, som så småningom ledde till villfarelsen att sanskrit var det äldsta *indoeuropeiska* språket.

Frågan om de språkens släktskap och ursprung fortsatte att sysselsätta forskarna under 1800-talet. Språkforskningen hade nu fått kraftig draghjälp av *romantiken*, den mäktiga idérörelse som i början av detta århundrade genomströmmade Europa. Sökandet efter det ursprungliga, det genuina, efter att förstå tingens inre väsen var själva essensen i romantiken. Begreppet "Stimmen der Völker", 'folkens röster', skrevs in i medvetandet. Man samlade, jämförde, systematiserade och drog slutsatser och med detta lades också grundvalen till språkforskningen som vetenskap. Den komparativa forskningsmetoden gav den historiska inriktade forskningen allt fastare form. Man kunde visa att ljudförändringar inte skedde slumpmässigt utan efter bestämda regler och det gick nu att följa de utvecklingsvägar orden gått från det "urspråksnivå" fram till idag. Det föreföll allt mer som om språkutvecklingen var lagbunden. Tanken hägrade att språkforskning var en naturvetenskap på samma sätt som fysiken.

Indoeuropeiska

Indoeuropeiska – termen myntades 1813 av egyptologen Thomas Young – är alltså benämningen på det "urspråk" som en gång antas ha varit utbredd över större delen av Europa och Asien. Man frammanade bilden av ett träd, ett stamträd, från vilket olika språkgrenar vuxit fram (fig 1).

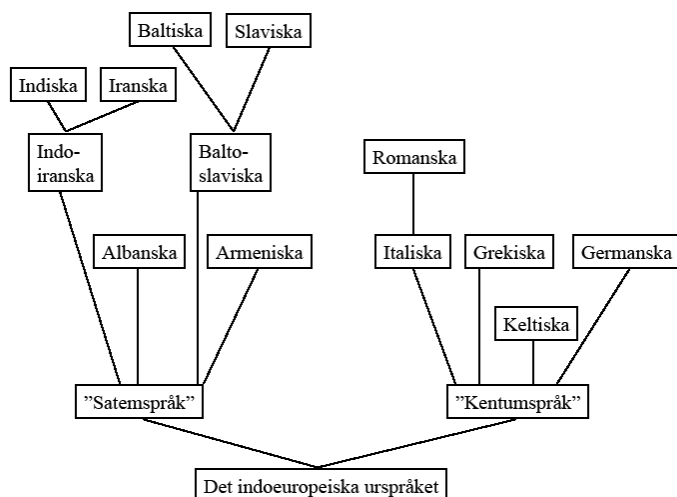

Fig. 1. De indoeuropeiska språkens härstamning enligt tidigare uppfattning.

På senare tid har det visat sig att sambanden är mera komplicerade. De indoeuropeiska språkgrupperna har inte utvecklats självständigt, var och en för sig, utan i samspel med andra grupper. Relationen mellan två grupper kan då vara ensidig, då det ena språket är givande, det andra tagande, eller dubbelsidig, då båda språken är såväl givande som tagande. En modernare uppfattning av de indoeuropeiska språkens inbördes relationer ser ut så här (fig. 2).

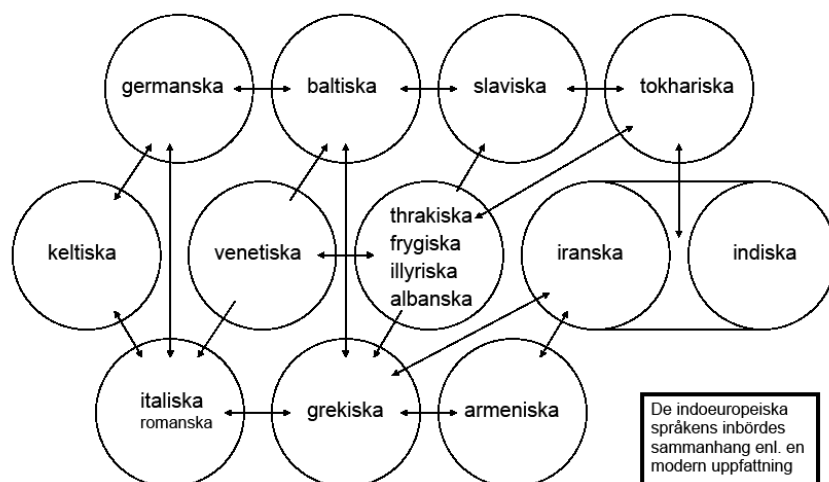

Fig. 2 Notera att italiska språk står de germanska närmare än t.ex. grekiskan. Detsamma gäller de baltiska språken, trots att de i likhet med de slaviska är satemspråk (fig.1).

Något indoeuropeiskt skriftspråk har aldrig existerat. Indoeuropeiskan är en rekonstruktion på grundval av ett antal hithörande språk, av vilka de äldst belagda är sanskrit, grekiska och hettitiska. Sanskrit är återigen inte "urspråket" som man ett tag trodde. *Vedahymnerna*, som anses gå tillbaka till ca 1500 år f. Kr., är visserligen mycket ålderdomliga och därför av största intresse, men de är inte skrivna på indoeuropeiska. Tidsmässigt förbinder man indoeuropeiskan med den yngre stenåldern (neolitikum), men källmaterialet når inte längre tillbaka än hit, alltså till mitten av det andra årtusendet före Kristus. Om de allra äldsta skedena vet vi således inte mycket.

Jämförelser mellan olika språk visar att indoeuropeerna känt till djur som björn, hund, häst, får, get, gås, mus, orm, varg och älg, vidare trädslag som bok, björk, ek, tall och vide. De har haft ord för årstiderna vår, sommar och vinter liksom för is och snö. De dyrkade en himmelsgud. De tämjde husdjur och kunde av allt att döma både spinna och väva och tillverka kärl av lera. De kände även till båten och vagnen (med skivhjul) och vapen och utrustning som yxa, spjut och pil och båge. De tycks ha varit bekanta med metallen koppar. Ord för tak och dörr m.m. tyder på att de inte kan ha levt som nomader, snarare som herdar och primitiva jordbrukare – kanske en kombination av båda. Rikedomen på beteckningar för släktskapsförhållanden anses vara tecken på att man levt i storfamiljer.

engelska	sanskrit	grekiska	latin	fornhögtyska	fornslaviska ¹⁾
I bear	bharami	phero	fero	biru	berō
(thou bearest)	bharasi	phereis	fers	biris	bereši
he bears	bharati	pherei	fert	birit	beretu
we bear	bharaməs	pheromes	ferimus	berames	beremu
you bear	bharata	pherete	fertis	beret	berete
they bear	bharanti	pheronti	ferunt	berant	berōtu

Fig. 3. Verbet "bära" på sex olika indoeuropeiska språk. En klassik metod att bedriva historisk språkforskning är den komparativa, som innebär jämförande analys av ord och former i syfte att bl.a. söka fastställa närmare släktskapsförhållanden .

Av nämnda fakta förefaller man kunna dra vissa slutsatser om indoeuropeernas "urhem". Diskussionen har kretsat kring bl. a. Centralasien, Mesopotamien, Anatolien i nuvarande Turkiet, Baltikum och den sydryska stäppen. Det senare alternativet har uppmärksamats på senare tid, då man upptäckt att tamhästen härstammar från en "urhingst" i norra delen av nuvarande Kazakstan. Hästen förknippas starkt med indoeuropeerna och man tänker sig att den bidragit till indoeuropeiskans spridning. Det måste understrykas att det är mycket svårt att dra några bestämda slutsatser angående hur och när detta närmare bestämt skedde.

Indoeuropeiska, *urgermanska* och *urnordiska* är begrepp som har sin givna plats i forskningen – inte språk i vanlig mening. Det rör sig till stor del om rekonstruktioner. För att understryka detta brukar man sätta en asterisk framför ord och former. När man till exempel anger en form som ieur. **agro-* 'åker' med stjärna, vill man med andra visa att den inte påträffats i någon skriftlig källa.

Bland de drag som kännetecknar indoeuropeiskan märks framförallt de följande:

1. rikedomen på ändelser
2. uppdelningen i genus
3. avljudet
4. den rörliga ordaccenten

Kommentarer:

1) grammatiska förhållanden uttrycks genom *ändelser*. Ett substantiv kunde förekomma i åtta olika *kasus* (nominativ, ackusativ, vokativ, genitiv, dativ, ablativ, lokativ och instrumentalis), vart och ett med sina egna ändelser. Det fanns också ett antal olika böjningsmönster

¹⁾ I bevarade fornslaviska texter uppträder verbet endast med prefixet *su-* (infinitiv *subirati*) och har då betydelsen 'samla'. — Tecknet $\tilde$ över en bokstav anger nasalvokal. Bokstaven $\check{s}$ betecknar ett främre *sje*-ljud.

(deklinationer) för maskulina, feminina och neutrala ord. På samma sätt förekommer verben i ett stort antal olika former.

2) Substantiven är uppdelade i olika *genus* (*grammatiskt genus*): maskulinum, femininum och neutrum. Bakgrunden är oklar, men man kan föreställa sig ett äldsta skede där man skilt på levande ting (*animatum*) och livlösa (*inanimum*). Benämningar på en "levande" företeelse, till exempel träd, blir då antingen maskulina eller feminina och ordet för ett livlöst föremål, som ett bord, neutralt. Fördelningen är emellertid inte logiskt given.

3) Släktskap mellan ord och ordformer uttrycks genom *avljud*, det slags vokalväxling vi fortfarande möter i böjningen av våra *starka verb*: *brinna* – *brann* – *brunnit*, *bära* – *bar* – *burit*, *fara* – *for*, *gjuta* – *göt* osv. Avljudet uppträder även i andra ord som till exempel i *skott* bildat till *skjuta* eller folkslagsnamnen *götar* (< *gautar*) och *gutar* bildade till verbet *gjutat*. Själva termen avljud är inte så lyckad och bygger dessutom på en missuppfattning om fenomenets natur. Men den myntades tidigt på 1800-talet av den geniale språkforskaren Jakob Grimm och är därför svår att ersätta.

5) *Ordaccenten*, dvs. tryckpunkten i ett ord kan i olika böjningsformer ligga på första stavelsen, på en mittstavelse eller på ändelsen. Ett exempel: sanskritordet *veda* (i *vedadiktning*) är egentligen en verbform som betyder 'jag har sett'. Accenten ligger här på första stavelsen. 'Vi har sett' heter däremot *vidmá* med accenten på ändelsen. Ordet för *fader* har i latinet betoning på första stavelsen: *páter*, i grekiska och sanskrit däremot på den senare: *patér*, *pitár*.

Indoeuropeiskan har av hävd delats in i två huvudgrupper: *satem* och *centum*-språk efter formen hos ordet för 'hundra' (jfr fig. 1), men denna indelning har inte längre samma aktualitet som tidigare.

De viktigaste grenarna i det indoeuropeiska stamträdet (fig. 1) representeras av följande språkgrupper:

- indoiranska
- grekiska
- italiska
- keltiska
- baltiska och slaviska
- germanska.

Vid sidan av dessa huvudgrenar märks också albanska, armeniska samt ett antal döda språk som hettitiska, illyriska och tokhariska. – Lägg märke till att finska, estniska, samiska och ungerska liksom baskiska inte hör till de indoeuropeiska språken.

Urgermanska

Upphovet till benämningen *german* är omdiskuterat. Förmodligen använde de folkgrupper som vi betecknar som *germaner* aldrig denna benämning om sig själva. Men Julius Caesar gjorde det och ända sedan dess har termen använts om forntidens invånare i norra hälften av Europa. Deras rekonstruerade "urspråk" kallar vi *urgermanska*.

I Kentum-språkens "stamträd" i nedanstående figur står "Germanska" för urgermanska.

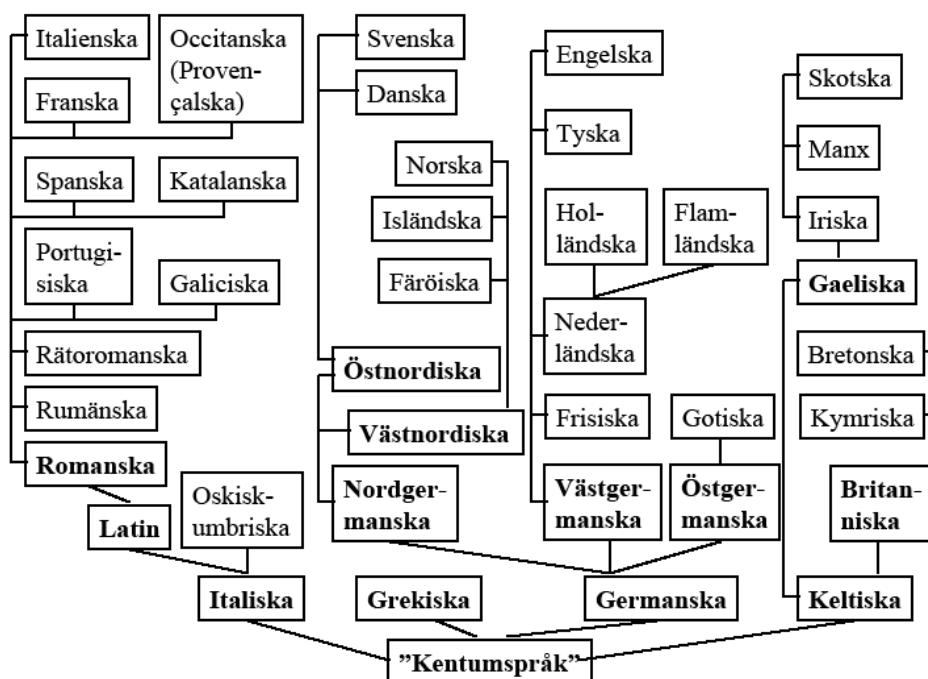

Fig. 4.

"Kentum-språkens" stamträd enligt traditionell uppfattning. "Nordgermanska" motsvarar urnordiskan.

Bland de drag som skiljer urgermanskans från indoeuropeiskan märks särskilt de följande:

1. framflyttningen av ordaccenten
2. den germanska ljudskridningen
3. den svaga adjektivböjningen

4. den svaga verbkonjugationen

Kommentarer

1. I indoeuropeiskan kunde ordaccenten som vi nyss såg ligga var som helst i ordet. I urgermanskan förlades den till ordets första stavelse, som följaktligen kom att bära huvudtrycket. Framflyttningen av tryckaccenten fick kraftiga återverkningar, särskilt på ändelsernas svagare betonade stavelser, vila så småningom försvagades eller försvann. Detta bortfall, som kallas *synkope*, märks redan i gotiskan, men däremot knappast alls i urnordiskan: *sten* hette på urgermanska **stainaz*, på urnordiska detsamma (i språkvetenskapen oftast stavat *stainar*), men på gotiska *stains*. I förändringens spår följde formsystemets förenkling.

2. De viktigaste förändringarna som drabbade konsonanterna brukar sammanfattas under rubriken *den germanska ljudskridningen* (Grimms lag). Härigenom förändrades ljudvärdet, kvaliteten hos de konsonanter som efter sitt bildningssätt kallas *klusiler* (*explosivor*) i tre etapper:

I) $p, t, k, k^w > f, þ, h, h^w$

II) $b, d, g, g^w > p, t, k, k^w$

III) $bh, dh, gh, g^wh > b/b, d/d, g/g, g^w/g^w$

Exempel. Etapp I:

/p/ > /f/ latinets *pater* motsvaras av svenskans *fader*, eng. *father*, ty. *Vater*,

/t/ > /þ/ ieur. **treîes*, sskr. *tráyah6* :, eng. *three*, sv. *tre* (<fnord. *Þrír*).

/k/ > /h/ ieur. **km8tóm*, lat. *centum* (uttal med *k*) : sv. *hundra*

/k^w/ > /h^w/ ieur. **q^uod*, lat. *quod* : got. *Ya*, sv. *vad* (med gammalstavning *hvad*!)

Exempel. Etapp II:

/b/ > /p/ lit. *dubus* : sv. *djup*, lat. *labium* : sv. *läpp*

/d/ > /t/ grek. *kardía* : sv. *hjärta*

/g/ > /k/ ieur. **agro-*, lat. *ager* : got. *akrs*, sv. *åker*

/g^w/ : /k^w/ ieur. *g^wem-* : 'gå, komma' : got. *qiman*, sv. *komma*.

Exempel. Etapp III:

/bh/ > /b/ ieur. **bhú-* 'vara, bli' : got. *bauan*, sv. *bo*

/dh/ > /d/ ieur. **dhur* 'dörr' : got. *daúrō*, sv. *dörr*.

/gh/ > /g/ ieur. **ghostis* 'främling' : got. *gasts*, sv. *gäst*.

3. Adjektiven böjdes äldst på samma sätt som substantiven och hade samma form oavsett om betydelsen var bestämd eller obestämd. Jämför hur vi på svenska däremot kan välja mellan att säga "en *god* man" eller "den *gode* mannen". Denna

senare möjlighet att genom en speciell form – som i enlighet med Grimms speciella terminologi kommit att kallas den "svaga" – förmedla bestämd betydelse fanns alltså inte i indoeuropeiskan.

4. Vid sidan av den ärvda verbböjningen som bygger på avljudsväxling (ovan) uppstår i urgerm. en ny, där förfluten tid uttrycks genom *dentalsuffix*: jämför *fylla – fyllde – fyllt*; *svara – svarade – svarat*. De nya svaga verben bildade olika konjugationer som benämns: *ia*-verb (t. ex. urgerm. *full-ia-n 'fylla'), *ō*-verb (*swar-ō-n 'svara'), etc.

Vokalsystemet

De flesta av de indoeuropeiska vokalfonemen återfinns även i urgermanskan, men som nedanstående uppställning visar finns det också vissa skillnader.

/o/ > /a/ grek. *por* i önamnet *Poros* = sv. *far* i farled (ön *Poros* ligger vid en farled)

/oi/ > /ai/ grek. *tois* (pronomen) = runsv. *þair, þæir* 'de',

/ou/ > /au/ ieur. *roudhos (adjektiv) = runsv. *rauðr* 'röd'.

/ā/ > /ō/ sskr. *bhrātar*, lat. *māter*, = sv. *broder, moder*.

Man kan alltså säga att indoeuropeiskans korta *o* svarar mot ett urgerm. kort *a*, och att dess långa *o*: svarar mot ett långt *a*.

Urgermanskan kan lika lite som indoeuropeiskan uppfattas som ett enhetligt språk. Sannolikt talades olika varianter, dock så lika att man förstod varandra. Man urskiljer tre grenar: *nordgermanska*, *västgermanska* och *östgermanska*. Av dessa är nordgermanskan, som vi ofta kallar *urnordiska*, den ålderdomligaste, tätt följd av östgermanskan som vi känner den från 300-talets gotiska bibel.

Urnordiska

Det urgermanska ljud- och formsystemet hade fortfarande mycket kvar av det indoeuropeiska och detta arv vidarebefordrades till urnordiskan. Skillnaderna mellan urnordiska och urgermanska är alltså små och urnordiskan framstår återigen som mycket ålderdomlig, t.o.m. äldre än gotiskan. Det finns tre källor till kunskap om detta äldsta nordiska språk:

1. runinskrifter
2. lånord och namn hos antikens författare (grekiska och latin),
3. lånord i finska och samiska.

Kommentarer

1) Den viktigaste källan är de urnordiska runinskrifterna. Materialets karaktär och geografiska fördelning visar en del märkliga drag. Steninskrifter saknas i Danmark, men finns däremot både i Sverige och Norge. Det danska materialet hänför sig till lösföremål (*artefakter*) av olika slag, varav det mest kända är *Gallehushornet*. De danska torvmossarna har visat sig kunna konservera föremål på ett häpnadsväckande sätt och har på så sätt starkt bidragit till vår arkeologiska och runologiska kunskap. Bland kända fynd kan nämnas de som gjorts i mossar vid Vimose, Torsbjærg, Nydam, Kragehul och Illerup.

Inskrifterna skiljer sig åt mycket litet i sin språkliga utformning och vi kan därför anta att det existerat ett gemensamt nordiskt tungomål åtminstone sedan tiden för Kristi födelse.

2) Flera av antikens författare nämner förhållanden i den germanska världen och (i någon mån) Norden. Bland dem märks Pytheas från Marseilles (300-t. f. Kr.), Julius Caesar (i "De bello gallico", boken om de galliska krigen 52 f. Kr.), Plinius (Naturalis Historia 77 e. Kr.), Ptolemaios (150 e. Kr.) och framförallt Tacitus (Germania 98 e. Kr.) och Jordanes, som omkring 550 e. Kr. skrev ett verk om goternas historia (Getica).

3) Finskan, som tillhör den finsk-ugriska språkgruppen, innehåller rader av urnordiska eller urgermanska lånord. I finskans ord för ring, *rengas*, har bevarat *e*, vilket är mycket påfallande eftersom övergången av *e* till *i* framför *n* är en av de tidiga germanska ljudutvecklingarna. Påfallande är också de många till synes all dagliga lånorden som *hartio* 'skuldra' (sv. dial. *hård* 'skuldra'), *jukko* 'ok' (jfr ty. *Joch*), *lammas* 'får', *kulta* 'guld', *ranta* 'strand', *valta* 'makt' (jfr *våld*, ty. *Gewalt*). Liknande förhållande gäller de samiska språken där vi har ord som *rūdas* 'brud', *miel'ke* 'mjölk', *sil'de* 'sill'.

Urnordiskans ljudsystem

Det urnordiska vokalsystemet var i huvudsak det samma som det indoeuropeiska och kan åskådliggöras med en s. k. *vokalfyrstidning*. Detta är en grafisk figur som visar tungans utseeende vid vokalluttalet, närmare bestämt *läget av tungryggens högsta punkt*. Det visar sig att tungryggens högsta punkt kan inta *fyra ytterlägen* i munhålan, nämligen längst fram/längst upp, längst fram/längst ned, längst bak/längst upp och

längst bak/längst ned. Vid varje sådant ytterläge kan ett vokalljud bildas, en s. k. *kardinalvokal*. Se fig. 5.

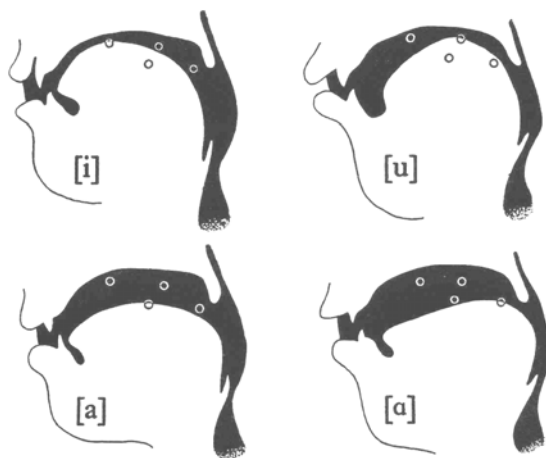

Fig. 5. Läget av tungryggens högsta punkt vid bildningen av kardinalvokalerna i svenskan (Efter Elert, Allmän och svensk fonetik, 8. uppl., 2000. (Märk att den bakre slutna vokalen [u] uttalas med läpprundning, de andra utan.)

Vokalfyrsidingen uppstår genom att man förbinder ytterlägena med rätta linjer. Figuren brukar då ges andra proportioner och kan indelas i zoner (fig. 6):

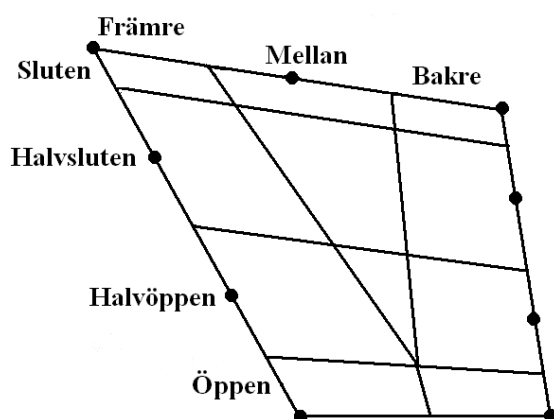

Fig. 6. Vokalfyrsidingen med ytterlägena markerade runt om och med indelning i zoner.

Vi kan nu lägga in de urnordiska vokalerna i fyrsidingen (fig. 7):

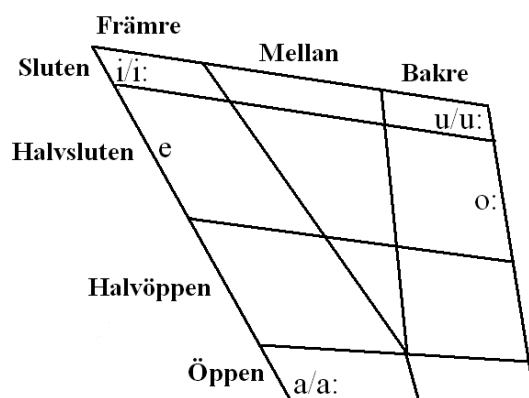

Fig. 7. Vokalfyrsidingen med de urnordiska vokalerna.

I nedanstående tabell har urnordiskans vokaler och motsvarande runtecken inlagts i en tabell, uppställd efter vokalernas lägen i vokalfyrsidingen.

Enkla vokaler								Diftonger	
Korta				Långa					
Främre		Bakre		Främre		Bakre			
i	I	u	u	i̅	i̅	u̅	u̅	ai	ÈI
e	E					o̅	O	au	Èu
a	È			a̅	È			eu	Eu

Längst till höger visas *diftongerna*. En diftong är en kombination av två vokaler i *samma stavelse*, som t. ex. [ai] i eng. *life*, [ei] i eng. *sail*, [oi] i eng. *toy*.

Märk att två platser i tabellen är tomma: kort /o/ och långt /e:/ saknas.

Indoeuropeiskans korta /o/ hade ju övergått till /a/ och långt /e:/, som bevarades i gotiskan, till /a:/. Sålunda hade urnordiskan endast det långa /o:/ och det korta /e/.

Att märka är även att uttalet av /a/ och /u/ liknade det i nutidens tyska, italienska eller finska.

Vokalerna uppträdde betydligt mer frekvent än nu till följd av att orden i urnordiskan genomgående hade fler stavelser. En jämförelse mellan ord i urnordiska runinskrifter och vikingatidens fornnordiska är belysande: *laukaz* – *laukr*, *stainaz* – *steinn*, *gastiz* – *gestr*. I nusvensk form lyder orden *lök*, *sten*, *gäst*. Jämför också runornas namn (se figur)!

Förändringar under urnordisk tid

Urnordiskan brukar tidsfästas till 300 – 800. Mot slutet av denna epok, efter folkvandringstiden på 500-talet, sker omvälvande förändringar, som gör att språket senare under vikingatiden ser helt annorlunda ut. Den mest iögonenfallande förändringen är ordens förkortning.

I spåren av den germanska accentförflyttning följde som tidigare nämnts att trycksvaga stavelser reducerades eller föll bort helt (*synkope*). De flesta flerstaviga ord blev åtminstone en stavelse kortare.

Omljud

Ändelsevokalerna lämnade dock inte alltid arenan spårlöst. De kunde "färga av sig" på föregående vokaler på så sätt att uttalet anpassades till ändelsens vokal, med andra ord en bakåtriktad, *regressiv* verkan. Med den från Jakob Grimm ärvda terminologin kallas fenomenet *omljud*. En bättre term vore *regressiv vokalassimilation* (*assimilation* av lat. *adsimilare* 'få att likna'). Vi har tre viktiga fall av regressivt omljud:

1. *i*-omljud
2. *u*-omljud
3. *a*-omljud

Av dessa omljud är *i*-omljudet det mest frekventa. Det förklarar skillnaden mellan ordformer som *hand* och *händer*, *ost* och *ysta*, *stor* och *större*, *tung* och *tyngd*. I formerna med *ä*, *y*, *ö* har det en gång ingått ett omljudsverkande *i*. I vissa har det fallit bort, i andra åter finns det kvar som ett *e*: *större*, *händer*. Om vi tar sistnämnda ord som exempel är den urnordiska formen **hand-iz*. Verbet *ysta* är bildat med ett avledningssuffix *-ia* till *ost*, urnord. **justa-*; verbets ursprungliga form bör med andra ord ha varit **justian*.

Anm. Hit kan vi också foga det s.k. *R*-omljudet. Fonemet /z/, som hade uttalet [z], d. v. s. tonande *s*, utvecklade sig under fornnordisk tid till ett ljud, som måste ha haft en palatal artikulationsställning, eftersom det verkar palataliserande på en föregående vokal. (Med palatal artikulationsställning menas att tungspetsen riktas mot gommen. lat. *palatum*.) Detta ljud utvecklas så småningom till ett dentalt *r*, dvs. ett *r* som uttalas med tungspetsen riktad mot övre framtändernas baksida. Häri ligger skälet till att ljudet traditionellt kallas "palatalt *r*" och skrivs med förminskad versal: *R*. Hur det har uttalats vet man inte. Man kan lägga märke till att en äldre uppfattning räknade med att palatalt *r* fanns redan i urnordiskan, varför traditionella framställningar alltid återger det urnordiska /z/ med *R*. — *R*-omljud påträffas framför allt i västnordiskt språk, t. ex. no. *kýr* < **kūR*.

Ytterligare några exempel på *i*-omljud, denna gång från verbläran:

- **ma:lian* > *mä:la*
- **knu:tian* > *kny:ta*
- **hauzian* > *hö:ra*

I svenskan får vi leta efter illustrativa exempel på *u*-omljud, som däremot är mycket frekvent i västnordiskan; *a*-omljud är inte heller vanligt, men brukar exemplifieras av **holtjaz** i Gallehushornets runinskrift. Här ingår ordet *hult* med *a*-omljud *u* > *o*, verkat av bortfallande *a* i ordets urnordiska form **hulta*.

Däremot har vi inte så få fall av *a*-omljud: *horn*, *kol*, *båge* är exempel där ett ursprungligt *u* påverkats av det *a* som ingick i de urnordiska foemrna **hurna*, **kula*, **bugha*. Även *a*-omljudet har en tyngdpunkt i väster.

Brytning

Brytningen är en diftongering som verkar under liknande villkor som omljud, men med annan verkan. Resultatet här är att den påverkade vokalen utvecklas en *diftong*. Brytning verkas i ett äldsta skede framförallt av trycksvagt *a* och *u*: Vi har närmare bestämt

1. *a*-brytning i ord som fnord. *hiarta* 'hjärta' (< **hertan*), *iamn* 'jämn' (< **ebna*)
2. *u*-brytning i t.ex. fnord. *biôrn* 'björn' (< **bernuz*), *miôlk* 'mjölk'.

Det finns också en *w*-brytning, som förklarar skillnaden mellan tyskans *singen* och vårt *sjunga*. Grundformen är **singwan*. Här har alltså halvvokalen *w* förorsakat brytning.

De närmare omständigheterna kring omljud och brytning är omdiskuterade. Processerna har sannolikt beskrivit ett utdraget förlopp. Avgörande för deras bestående verkan har varit bortfallet av den omljudsverkande vokalen. Vi får tänka oss att det gått till ungefär som följer. I ett första skede anpassas uttalet av stamvokalen i ett ord, t.ex. **gastiz* 'gäst', efter ändelsevokalen, den blir alltså i detta fall *ä*-haltig. När ändelsevokalen så småningom faller bort (*synkoperas*) kvarstår detta *ä*-ljud. Det är med andra ord inte längre beroende av närvaron av *i* utan börjar "ett eget liv" som nytt fonem. På samma sätt sker med *y* och *ö*.

När omljudsprocesserna upphört vid den yngre järnålderns början hade vokalsystemet på så sätt berikats med inte mindre än fyra nya fonem. Till omljudsvokalerna skall vi nämligen också räkna det nya korta *o*-ljud som uppkom genom *a*-omljud av *u* och som intog platsen efter det indoeuropeiska korta *o* (ovan).

Fenomenen brytning och omljud hänger alltså ihop med synkope, men verkar efter bestämda regler. Synkopen drabbade en rad formkategorier utan att medföra några andra förändringar än själva bortfallet.

Hos substantiven föll slutvokalen bort om den var kort respektive förkortades om den var lång. Av *dagaz* blev *dagr* (med övergång av *z* till *r*), varav vårt *dag* (märk den stelnade, ålderdomligare formen *dager*). I pluralis var ändelsevokalen oftast lång. I

plural nominativ *dagōz stod därför ändelsevokalen kvar, dock förkortad och med övergång till *a* som i vårt nusv. *dagar*.

Även hos verben och substantiven skedde liknande reduceringar och inte ens den rika floran av ordbildningssuffix undgick att påverkas. Flera suffix blev oanvändbara efter synkopen genom att de miste alltför mycket av sin substans.

En annan följd av samma fenomen var att det uppstod ljudkombinationer som tidigare inte funnits. Förutom *dagaz > *dagr* kan nämnas *gastiz > *gästr* 'gäst', *sunuz > *sunr* 'son'.

Ändelsevokalerna var i urnordiskan från början sannolikt långt *o:*, *i:*, *ä: (?)* och *u:* och i varje fall kort *ī*. Detta föll genom synkopen enligt ovan, varigenom ett stort antal enstaviga former med *i*-omljud skapades.
